

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 23, Sayı/Issue: 44, Yıl/Year: 2021 (Aralık/December)

**Cafer Sadık Yaran. *Sanat Ahlâkı*. ed. Muhammet Şevki Aydın.
Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020, 234 s.**

Değerlendiren/Reviewed by

Mehmet Akif Altunışık

Dr., Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü - Dr.,
Amasya University Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences.

mehmetakif72@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9922-2233>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Kitap Dergerlendirmesi/Book Review

Geliş Tarihi/Date Received: 25/09/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 25/10/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2021

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

Cafer Sadık Yaran. *Sanat Ahlâkı*. ed. Muhammet Şevki Aydın. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020, 234 s.

Cafer Sadık Yaran *Sanat Ahlâkı* adlı çalışmasında, sanat ile ahlâk arasında varoluşsal bir ilişki olduğunu iddia etmektedir. Eserin temel gayesinin bu düşünceyi kanıtlamak ve sanatsal yaşamın ahlâk ile bağlantısını ortaya koymak olduğunu söyleyebiliriz. Ülkemizde müstakil olarak “sanat ahlâkı” eseri olmadığını söyleyen yazar bu boşluğu doldurmak için öncelikli olarak İslam sanatı ve İslam ahlâkını referans olarak ve Batı sanat kuramlarına da kısmen değinerek söz konusu meseleyi felsefi ve dini açıdan tartışmaktadır. Yazarın temel tezi olan “sanatın ahlâklı, ahlâkın da sanatlı olması gerektiği” hususunun çalışmanın bütününe yansıdığı görülmektedir. Çalışma, estetik ve etik alanına önemli bir katkı sunmakta ve din-ahlâk ve din-sanat ilişkisi konusunda önemli yorumlar içermektedir. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapan Prof. Dr. Cafer Sadık Yaran’ın din felsefesi, ahlâk ve etik, mantık ve sanat alanında birçok çalışması bulunmaktadır.

Yaran’ın, *Sanat Ahlâkı* çalışması Sanat, Ahlâk, Sanat Ahlâkı, Sanatçı Ahlâkı, Sanat Eseri Ahlâkı, Sanatsever Ahlâkı ve Sanatsal Yaşam Ahlâkı olmak üzere yedi bölümden ve her bölüm de dört alt başlıktan oluşmaktadır. Eserde, sanat ve ahlâk kavramlarının analizinden sonra sanatın en önemli unsuru olan sanatçı, sanatçının bilgi, beceri ve düşünce dünyasının bir yansıması olan sanat eseri ve onun yorumlanması, daha sonra da yaşamı bir bütün olarak sanatsal yaşam haline getirmeyi öneren son bölümde bu yaşam tarzının ahlâki yönünün tartışıldığı görülmektedir.

İlk bölümde “sanat” konusunu tartışan Yaran, sanatın tanımının yapılabilmemesine dair tartışmalara değindikten sonra tanım yapılmasının daha doğru olacağını söylemektedir. Ancak Yaran, sanatın mutlak bir tanımını yapmanın pek mümkün olmadığını, üzerinde kısmen uzlaşılabilir makul bir tanımını yapmanın ise mümkün ve gerekli olduğunu düşünmekte ve hem sanatçıyı hem sanat eserini ve hem de sanatseveri kapsayacak şekilde kapsamlı bir tanım yapmayı denemektedir. Bunun yanısıra sanatın, güzelliğin kendisinde tezahür ettiği, insana haz ve huzur veren, üstün nitelikli insan yapısı eserler şeklinde kısa bir tanımını da yapmaktadır. Ancak sanatın tanımlanmasına çeşitli gerekçelerle karşı çıkılabilir. Zira sanatın otonom bir icra ya da ürün olması, değişkenliğe oldukça açık olması ve her bir sanatçının kişisel yaklaşımının sanatta etkili olması gibi gerekçeler öne sürülebilir. Yaran’ın bu gibi çeşitli zorlukları görmezden gelmediği ve mutlak bir tanım yapmaktan kaçındığı, ancak belirsizliklere mesafeli olduğu ve olabildiğince sabit bir zemin oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Yazar ayrıca sanat kuramlarının sanatçı, eser ve izleyici bileşenlerinin hangisinin daha önemli olduğunu belirlemek için referans olabileceğini düşünmektedir (s. 31-40).

Yaran, zanaat-sanat ayrımının önemine değinmekte ve sanatın değersizleştirilmemesi için bunların birbirine karıştırılmaması gerektiğinin altını çizmektedir. Sanatın farklı şekillerde türlerine ayrılabilceğini ancak asıl ayrımın ahlâka uygun olan ve uygun olmayan sanat yani iyi sanat-kötü sanat şeklinde yapılması gerektiğini söylemektedir. Bu hususu gerekçelendirirken İslam sanatlarını, Kur'an'ın şiir ve şairlere bakışını ve Platon ve Tolstoy gibi düşünürlerin ahlâkçı tutumlarını referans göstermektedir. Sanatın otonom olduğu anlayışına karşı yazarın ahlâkın sanatı kuşattığını varsaydığını görüyoruz. İyi sanat-kötü sanat ayrımının sanat olayına herhangi bir şekilde dahil olan tüm paydaşlar tarafından kabul görmesini beklemek pek mümkün olmasa da sanatın ahlâklı olması gerektiğini düşünenler açısından makbul bir ayrım olduğu söylenebilir. Ayrıca iyi-kötü sanat ayrımı, sanatı sınırladığı, doğasına aykırı olduğu ve hatta sanatın varlığını tehlikeye düşürdüğü gibi gerekçelerle eleştirilebilir. Bu nedenle "ahlâklı sanat" tezini savunurken bu tür eleştirileri sürekli göz önünde bulundurmamak gerekir (s. 41-45).

Yaran güzellik konusunu ise daha çok öznellik-nesnellik bağlamında tartışmaktadır. Güzelliğin, onu deneyimleyen özneye dayalı öznel yönü olduğu anlayışının haklı yönleri olabileceğini ancak nesnel olduğu görüşünün daha gerçekçi olduğunu düşünür ve nesnel güzellik örneklerine dair Kur'an'dan örnekler verir. Yazarın, kişisel/öznel yaklaşımları aşan, eserde bizatihi güzelliğin bulunduğu ve keşfedilmeyi beklediği anlayışının daha doğru olduğunu ima ettiği söylenebilir. Ancak sanat eseri bizatihi güzel olsa bile onu değerlendirmeye aşamasında öznellik devreye girecektir. Dolayısıyla öznel-nesnel güzellik ayrımının birbirinden bağımsız olduğunu söylemek zordur (s. 45-53).

İkinci bölümde "ahlâk" konusu ele alınmıştır. Yaran, ahlâkın kapsayıcı ve tatmin edici bir tanımını yapmayı denemektedir. Bu tanımda vicdan, özgür irade, otokontrol, iyi birey ve iyi toplum, barış, adalet, eşitlik, dayanışma, sevgi, vahiy ve felsefi hikmet gibi kavramların öne çıktığı görülmektedir. Ahlâkın kısaca iyi huylu ve iyi davranışlı olmak şeklinde tanımlanabileceğini belirten Yaran'ın sık sık dini kaynaklara atıf yapmasından da açıkça anlaşılacağı gibi o, ahlâkın en fazla beslendiği kaynağın din olduğunu, tarih boyunca dinin içinde şekillendiğini ve dinin ahlâk için güçlü bir motivasyon kaynağı olduğunu; bununla birlikte tarihsel süreçte dinden bağımsız ahlâk anlayışlarına da rastlandığını, son dönemlerde ise bu anlayışlara daha çok rastlandığını söylemektedir. Eğer burada, dinden bağımsız ahlâk meselesi biraz kapsamlı olarak ele alınsaydı, okuyucunun sanat-ahlâk ilişkisinde dinin yeri konusunu geniş bir perspektiften değerlendirmesine katkı sunulabilirdi. Ayrıca yazar, ahlâkın hukuk ile de yakından ilişkili olduğunu belirtir. Hukuk-ahlâk ilişkisini benzerlik, farklılık ve ortak yönler bağlamında ele alır. Ahlâkın, evrensel ya da nesnel yönden büyük ölçüde hukuk ile ortak olduğunu, görece ve öznel yönden ise âdâb-ı muaşeretle ve görgü kurallarıyla ilişkili olduğunu,

estetik ve sanatla ise ortak kaygı, ilgi ve beğeniye sahip olduğunu düşünmektedir (s. 57-63).

Yaran, ahlâk ile sanat arasındaki ilişkiyi sağlam ve kapsayıcı bir şekilde temellendirebilmek için etik tartışmalarda çok rastlanmayan “ahlâkın düzeyleri” diye bir şeyden bahseder. O, bu anlamda “ahlâk üçgeni” dediği, ahlâkın birbiriyle iç içe geçmiş üç farklı boyutundan söz etmektedir. Birinci grupta/düzeyde “hak” temelli erdemlerin, ikinci düzeyde “iyilik” temelli erdemlerin, üçüncü düzeyde ise “sevgi” temelli erdemlerin yer aldığını söyleyen Yaran, bu gruplandırmanın gerekçesi olarak erdemlerin bağlayıcılık, dil ve genel geçerlik açısından aynı önemde ve özellikte olmadığını öne sürer. Bağlayıcılık açısından erdemleri zorunlu, kısmen zorunlu- kısmen gönüllü ve gönüllü şeklinde üçlü bir kademelendirmeye tabi tutar. Evrensellik- görecelik açısından, evrensel, kısmen evrensel- kısmen görece şeklinde, dilsel açıdan ise, emir dili, emir ve öğüt dili, ayrıca öğüt dili şeklinde bir ayırım yapar. Yaran, sanat ile ahlâk arasındaki ilişkiyi söz konusu üçlü tasnif ekseninde yaparak kademeli bir bağlantı kurmayı denemektedir. Yapılan bu ayırımın sanat-ahlâk ilişkisinin düzeyini, kapsamını ve bağlayıcılığını ifade etmek için önemli bir ayırım olduğunu belirtmeliyiz. Yaran ayrıca ahlâkın en temel kavramı olan *iyi* ile sanatın en temel kavramı olan *güzel* arasında bir bağlantı kurulup kurulamayacağına dair Platon’dan itibaren modern döneme kadar genel yaklaşımlara yer verir ve iyi ile güzelin birbiriyle bağlantılı olduğu görüşünü benimser. İyi ve güzel birlikteliğini savunarak ahlâklı sanat tezini güçlendirmeye çalıştığı söylenebilir (s. 64-82).

Üçüncü bölümde “sanat ahlâkı” konusu tartışılmıştır. Bu bölümde sanatın ahlâki sınırları var mıdır ya da sanatın ahlâk ile ilişkisinin mahiyeti nedir gibi sorulara cevap aranmıştır. Burada aşırı ahlâkçılık, aşırı özerkçilik, ölçülü özerkçilik ve ölçülü ahlâkçılık olmak üzere dört yaklaşımdan bahsedilmektedir. Aşırı ahlâkçılığı savunanların, bir sanat eserinin estetik değerini belirleyen şeyin onun ahlâki değeri olduğunu iddia ettiklerini belirten Yaran, bu konuyu daha çok Tolstoy ve Platon’un görüşleri etrafında tartışır. O, aşırı ahlâkçılığın, sanatın tasarım, biçimsellik, güzellik, ahenk gibi kendine özgü estetik kriterlerini dikkate almadığını, sanatı ahlâka indirgediğini ve bu şekilde de sanata açık bir haksızlık yapıldığını düşünür. Bununla birlikte aşırı ahlâkçı yaklaşımın, toplumsal barış ve insani değerlerde ilerlemiş bir dünya ideali açısından olumlu bir işlevi olabileceğini ancak sanatın kendine has kriterlerini göz ardı ettiği için aşırılıklar barındırdığını söyler. Bir çözüm olarak, daha önce yaptığı tasniften hareketle ahlâkın ilk düzeyi olan hak-hukukla ilgili olan kısmının sanat için bağlayıcı olabileceğini öne sürer (s. 85-95).

Sanat eserlerinin değerlendirilmesinde sanatsal kriterlerden başka hiçbir şeyi kriter olarak kabul etmeyen, sanatın sanat için olduğunu, sanatın ahlâktan daha üstün bir konumda olduğunu ve onun asli özelliğinin güzellik

olduğunu savunan aşırı özerkçilik konusunda Yaran, onun estetik değere öncelik verdiğini iddia etmekle birlikte aslında sanatın potansiyelini daralttığını, toplumun bir üyesi olan sanatçının özellikle de hak-hukuk gibi erdemler alanında toplumun ahlâkından bağımsız olamayacağını, insani bir etkinlik olan sanatın dini ve ahlâki değerler gibi insani değerlerden yalıtılamayacağını söyler. Ancak aşırı özerkçiliği eleştirirken, bu görüşü savunanların sanat eserinin sadece sanatın kendi kriterleri ile değerlendirilmesi gerektiği tezi ile sanatçının bireysel ahlâki durumunu birbirinden ayırmak daha isabetli olabilir (s. 95-104).

Sanatın özü itibariyle estetik bir şey olduğu için sanat eserinin asıl değerlendirme ölçütünün estetik ölçütler olduğu ve ahlâki değerlendirmelerin estetik değerlendirmelerden ayrı olduğunu savunan ölçülü özerkçilik anlayışını değerlendirirken Yaran, bu yaklaşımın sanat eseri ile ilgili ahlâki değerlendirmeleri tümüyle yok saymadığını fakat sanat eserinde ahlâkiliği dışsal ve ikincil bir unsur olarak görmesi nedeniyle bu yaklaşımı pek doğru bulmaz. Zira ona göre, sanatçı sanatını sanatsal bir mükemmellik amacıyla icra ederken aynı zamanda sanatında bir duygusunu dışa vurmak, bir değeri savunmak gibi ahlâki bir amaç da gözetebilir. Son tahlilde Yaran'a göre ölçülü özerkçilik, aşırı yaklaşımlara kıyasla doğru bir tutum olmakla birlikte en iyi ya da en kusursuz yaklaşım değildir (s. 104-111).

Ölçülü ahlâkçılık anlayışına göre ise ahlâki niteliklere sahip olan sanat üstün bir sanattır. Sanat eserinin bütünsel olarak değerini artıran ya da azaltan şey onun ahlâki değeri veya kusurudur. Yaran, ölçülü ahlâkçılığın daha gerçekçi ve daha makul olduğunu söylemektedir. Zira sanatın güzellik ve yetkinlik gibi asli özelliklerinin yanında onu değerli kılan başka unsurların da olduğunu ve bunların başında da ahlâk geldiğini ve sanat eserinin sadece ahlâka uygun olmakla kalmayıp aynı zamanda ahlâka yardımcı olması gerektiğini, zira sanatın ahlâk eğitimine önemli bir katkısı olduğunu ve ahlâki erdemlerin toplum tarafından benimsenmesinde belirgin bir etkisinin olduğunu düşünmektedir (s. 111-118).

Yaran, sanat-ahlâk ilişkisinin bu dört yaklaşım dışında başka şekillerde de ele alınabileceğini belirtmekte ve bu ilişkiyi din felsefesinin yöntemlerinden olan çatışma, ayrışma ve uyuşma bağlamında ve mantık ilminin kavramlar arası ilişkiler tipolojisi açısından da tartışmaktadır. O, sanat ile ahlâk arasında bazen çatışma olabileceğini ama bunun asıl değil istisnai olduğunu, ayrışmanın da olabileceğini ancak bunun çatışmaya göre daha yaygın ve doğal olduğunu, uyuşmanın ise zorunlu ve gerekli olmadığını ancak doğal bir uyuşmanın arzu edilen ve ideal bir durum olduğunu düşünmektedir. Sonuç olarak o, din bilimleri/felsefesi ve mantık açısından yaptığı çözümlemelerden yola çıkarak sanat-ahlâk ilişkisine dair dört temel yaklaşımdan ölçülü ahlâkçılığın

en makul yaklaşım olduğunu düşünmekte ve bu yaklaşımı açıkça savunmaktadır. Sanat ve ahlâkın birbiriyle ilişkisinin-ilişkisizliğinin en belirgin ve etraflı olarak bu üçüncü bölümde tartışıldığını görüyoruz (s. 119-127).

Dördüncü bölümde “sanatçı ahlâkı” konusu ele alınmıştır. Her meslek sahibi gibi sanatçının da doğruluk, güvenilirlik, mesleğe bağlılık gibi birtakım temel ahlâki ilkelere uymasının önemine vurgu yapıldıktan sonra sevgi, şefkat, nezaket, zarafet gibi duygu ve estetik yönü ağır basan erdemlerin sanatçılar için önemine değinilmiştir. Ayrıca sanatçıların çevresine ve içinde yaşadığı topluma karşı sorumlulukları ele alınmıştır. Yaran, sanatçının hem işini güzel yapma hem de insan onuru başta olmak üzere her türlü iyiliğe katkı sunma ve toplumsal gidişattaki kötülöklere olabildiğince engel olma gibi sorumlulukları olduğunu düşünmektedir (s. 131-153).

Beşinci bölümde “sanat eseri” konusu ele alınmıştır. Yaran, sanat eserinin özgürce ve özgün olarak yapılması gerektiğini, ancak sanatçının özgürlüğünün sınırsız olmadığını, sanatçının sanatsal yaratıcılık anlamında özgür olmakla birlikte ahlâkın hukuk ile ortak olan evrensel sınırları içinde kalması ve toplumun hoşgörüsünü ve ahlâk kurallarını zorlamaması gerektiğini düşünmektedir. O, sanat eserinin olabildiğince estetik, hoş, uyumlu, ahenkli, çekici ve sevimli olması, duylulara haz, duygulara huzur vermesi ve hayranlık uyandırması gerektiğini söylemekte ve eserin, ahlâkîlik ile sanatsal yetkinliği bir arada bulundurması gerektiğini, tüm sanat eserlerinin olmasa bile en azından bazı sanat eserlerinin, estetik amaçlarının yanında ahlâki erdemlere ve bunların eğitime katkı yapma gibi amaçlarının da olması gerektiğini iddia etmektedir. Böyle bir sanata dair Osmanlı minyatür sanatı ve mimarisi ile Yunan trajedilerini örnek olarak göstermekte, ideal bir sanatın özelliklerinden bahsederken verdiği örneklerle geçmişte bunun pratikte tezahür ettiğini ima etmekte ve daha mükemmelinin de olabileceğini düşünmektedir. Yazar kısaca, sanat açısından başarılı olup ahlâki açıdan kusurlu olan eserin yetkin olamayacağını, ahlâki açıdan başarılı olup sanatsal açıdan kalitesiz bir eserin ise yüksek takdir payesine erişemeyeceğini iddia etmektedir (s. 157-169).

Altıncı bölümde “sanatsever ahlâkı” konusu tartışılmıştır. Sanatsever kavramı ile Yaran, sanatçı olmadığı halde sanat ile bir şekilde ilişkisi olan, eserin izleyicisi, dinleyicisi, yorumcusu ve eleştirmeni gibi paydaşları kastetmektedir. Yaran’a göre sanatsever biri, bir eseri tüm değer yargılarını hesaba katarak yani bütüncül bir şekilde değerlendirmelidir. Ona göre, esere önyargısız, dürüstçe ve sağduyu ile yaklaşılmalı, özellikle de ahlâki değerlendirmelerde lehte ve aleyhte olan hususlar titiz bir biçimde göz önünde bulundurulmalı ve başarılı sanatçıları takdir edilmelidir. Yazar, özellikle de toplumsal ahlâki destekleyen sanat anlayışlarının desteklenmesi ve özendirilmesi gerektiğini düşünür ve gerektiği zaman sanatseverlerin usulüne uygun olarak eleştiri, uyarı ve kınamada bulunmalarının ahlâki bir sorumluluk olduğunu ifade

eder. Ancak bunun yapılabilmesi için sanatsever bir kimsede öncelikle bir sanat eserini hem estetik hem de ahlâki açıdan değerlendirebilme ve eleştirebilme yeteneğinin olması gerektiğini söyler (s. 173-184).

Son bölüm olan yedinci bölümde “sanatsal yaşam ahlâkı” konusu tartışılmıştır. Yaran, sanatsal yaşam denen şeyi anlatırken tıpkı ressamın resimlerini ya da müzisyenlerin bestelerini yapmaya çalıştıkları gibi yaşamı da güzel, ahenkli, duyarlı ve anlamlı yaşamaya çalışmak gerektiğini ve bu tür yaşam tarzında güzellik ve zarafet kadar ahlâkın da önemli olduğunu ifade etmektedir. Estetik insanların, yaşamları sanat eseri gibi olan, ahlâki zarafet sahibi, bireysel gelişime önem veren, giyim kuşamı ve konuşması ile, yaşadığı mekân ve çevresi ile estetiğe son derece önem veren insanlar olduğunu belirtilmektedir. Yazar ayrıca, etik ya da estetikten birini seçip diğerini ihmal etme ya da birini diğerinden daha önemsiz görme gibi bir tavrın doğru olmadığını hem etiğin hem de estetiğin insanlığın en üstün değer alanlarından olduğunu söylemektedir. O, etiği öncelemek gerektiğini fakat onu estetik ile taçlandırmak, tamamlamak gerektiğini düşünmektedir. Yaran ayrıca, insan-ı kâmil, olgun insan, mükemmel insan, asil ruhlu insan gibi ifadelerle anılan insanın aklı selim, kalb-i selim ve zevk-i selim olmak üzere üçüne de birden sahip olan insanlar olduğunu söylemektedir. Özellikle de zevk-i selim ve sanatsal yaşam bağlamında Hz. Peygamber ve ashabını ve sonraki dönemde Ahmet Yesevi ve Yunus Emre gibi mistikleri örnek vermektedir. *Selim* ifadesinin güvenli, sağlam, kusursuz, arınmış, temiz gibi anlamlara geldiğini belirten Yaran, *zevk* kelimesini yeti anlamında kullanmanın daha doğru olacağını ve aklın, doğruyu yanlıştan ayırma yetisi, kalbin, iyiyi kötüden ayırma yetisi, zevkin ise güzeli çirkinden, hoş olanı olmayandan, yakışanı yakışmayandan, haz vereni acı verenden, mutlu edeni etmeyenden ayırma yetisi olduğunu söyler. Sanatın çerçevesini sanatçı ve sanat eseri ile sınırlı görmeyip olabildiğince genişletmeyi, hayatın bütününe taşımayı teklif ettiği için bu bölüm diğer bölümlerle bağlantılı olmakla birlikte büyük oranda onlardan farklılaşmaktadır. Yaran’ın akıl, kalp ve zevk gibi insanın düşünsel ve manevi yetilerinin hep birlikte aktif olmasını bir amaç olarak göstermesi ideal olarak çok doğru bir yaklaşım olarak durmaktadır. Ancak özellikle sanatçı olmanın ve yaşamı sanatsal bir yaşama dönüştürmenin çok kolay olmadığı ve pratik hayatta sanat ve ahlâka gereken değer verilmediği göz önünde bulundurulduğunda söz konusu ideale ulaşmanın en azından yakın gelecekte pek mümkün olmayacağını söyleyebiliriz. Mesela sanatsal yaşam ile ahlâki yaşamı kaynaştırması öncelikli olarak beklenebilecek Müslüman toplumların mevcut sosyal yaşamları söz konusu ideale oldukça uzak durmaktadır (s. 187-215).

Sanat, ahlâk ve din gibi harici bir unsur ile ilişkili midir sorusuna farklı cevaplar verilebilir. Sanatın otonom olduğu ile sanatın başta ahlâk ve din olmak üzere harici bir unsur ile ilişkili olduğu şeklinde iki genel cevap verilebileceğini varsayabiliriz. Bu çalışmanın, sanatın ahlâk ve din ile yakından ilişkili

olduğu tezi üzerine kurulduğu gör÷lmektedir. Bu varsayımı destekleyen argümanların ortaya konması ve bunların analiz edilmesi açısından başarılı bir çalışma olduğunu ifade etmeliyiz. Ancak, her ne kadar katı ve ılımlı otonomluğu savunanların iddialarına değinilmiş olsa da özerklik/otonomluk hakkındaki tartışmanın çok yeterli olmadığını düşün÷yoruz. Eğer otonomcuların iddiaları ve karşı tezler kapsamlı olarak tartışılırdı çalışma daha farklı olabilirdi. Başka bir ifadeyle sanatın ahlâk gibi başka herhangi bir şey ile ilişkili olmadığı iddiasının daha belirgin ve etraflı bir şekilde tahlil edilmesi eserin daha objektif olmasını sağlayabilirdi.